

ПЄ – Пересопницьке євангеліє. 1556–1561 : Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко та ін. – К., 2001. – 670 с.

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / підгот.: В. А. Передрієнко ; відп. ред.: М. А. Жовтобрюх ; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1987. – 173 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

ХППСУ – Шахматов, О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв. / Шахматов О., Кримський А. – К. : Друкар, 1922. – 199 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бережан, Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Бережан. – Чернівці, 1996. – 16 с.
2. Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
3. Нарушевич-Васильєва, О. В. Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Нарушевич-Васильєва. – Одеса, 2002. – 20 с.
4. Теория функциональной грамматики / А. В. Бондарко, М. А. Шелякин, В. С. Храковский, В. П. Недялков. – Л. : Наука, 1987. – 347 с.
5. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, 1990. – 264 с.
6. Шевчук, І. Л. Модифікація семантичних значень наказу, вимоги та заборони у синтаксичних структурах (на матеріалі українських пам'яток XVI – XVIII ст.) / І. Л. Шевчук // Мовні і концептуальні картини світу : збірник наукових праць. – Вип. 19. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – С. 343–348.
7. Шевчук, О. С. Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова в сучасній українській літературній мові / О. С. Шевчук // Семантика і функції граматичних структур : збірник наук. праць. – К. : Донецький ун-т, 1991. – С. 45–46.

Стаття надійшла 11.04.2017 року

УДК 811.161.2'373

Світлана Шуляк
(Умань, Україна)

e-mail: shulyak_svitlana@ukr.net

ВІДТВОРЕННЯ В ЗАМОВЛЯННЯХ ОСНОВНИХ МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ

У статті розглянуто питання відбиття в замовляннях основних міфологічних уявлень – про світоустрій всесвіту, про простір і час. Досліджено функціонування

основної категорії для опису лексики замовляння – міфологічний концепт, що виражає семантику архетипу у замовлянні. Проаналізовано мовні засоби вираження та лексико-семантичну структуру міфологічного концепту. Зазначено, що основне композиційне навантаження в просторі замовляльного тексту несуть міфотопоніми, а одиниці часу передають значення позачасовості. Розглянуто особливості жанру замовляння, джерела якого фіксують і зберігають зміни в сприйнятті світу предками сучасних слов'ян. Визначено, що аналіз лексико-семантичної структури кожного міфологічного концепту дозволяє удосконалити сприйняття слів, а магічна функція мови закономірна й обов'язкова для текстів українських народних замовлянь.

Ключові слова: українські замовляння, текст, міфологічний концепт, лексико-семантична структура, простір, час, магічна функція мови.

Шуляк С. Отражение в заговорах основных мифологических представлений.

В статье рассмотрен вопрос отражения в заговорах основных мифологических представлений о мироустройстве вселенной, о пространстве и времени. Исследовано функционирование основной категории для описания лексики заговоров – мифологический концепт, что выражает семантику архетипа в заговорах. Проанализировано языковые средства выражения и лексико-семантическую структуру мифологического концепта. Указано, что основная композиционная нагрузка в пространстве заговорного текста несут мифотопонимы, а единицы времени передают значения вневременности. Рассмотрено особенности жанра заговора, источники которого фиксируют и сохраняют изменения в восприятии мира предками современных славян. Определено, что анализ лексико-семантической структуры каждого мифологического концепта разрешает усовершенствовать восприятие слов, а магическая функция речи закономерна и обязательна для текстов украинских народных заговоров.

Ключевые слова: украинские заговоры, текст, мифологический концепт, лексико-семантическая структура, пространство, время, магическая функция речи.

Shulyak S. The expression of the main mythological images in spells.

The aim of the article is the research of the main mythological images in the texts of Ukrainian magic spells. They are about the life of the Earth, space and time.

To reach the defined aim we must cope with the following tasks: to learn the functioning of the main category for the description of the spell vocabulary – mythological concept which expresses textual and situational language realized semantics of archetype in the spell; to analyze language means of expression and lexico-semantic structure of mythological concept; to work on the peculiarities of the genre of spells the sources of which are in the past, fixing and protecting the changes in the excepting the world by the predecessors of modern Slavs.

The subject of the investigation is the main mythological images, and the object is the texts of Ukrainian folk spells.

The analysis of lexico-semantic structure of every mythological concept allows widening the limits of modern exception of the words. The main compositional power in the space of spell texts belongs to mythological place names, and the time units express the meaning of timelessness. Suggestive and magical functions of the language as a kind of regulative function are necessary for the texts of Ukrainian folk spells.

The perspectives of the following investigations are based on the learning of the types of predicative in the texts of spells.

Keywords: *Ukrainian spells, test, mythological concept, lexico-semantic structure, space, time, magic function of the language.*

Замовляння належать до тих явищ народної культури, де міфологічний світогляд дуже відчутний; незалежно від часу походження окремо взятого тексту, основним його засобом впливу, своєрідним інструментарієм, виступає магія, яка немислима без проникнення у міфопростір; тому міфологічними є як найдавніші, так і найновіші за своїм походженням замовляння [4, с. 233].

Наукові праці О. М. Афанасьєва, В. І. Даля, О. М. Елеонської, Б. Малиновського, М. Ф. Познанського, М. Ф. Сумцова, В. М. Топорова, Дж. Фрезера стосуються ролі замовлянь у суспільстві на різних етапах його розвитку, а також специфіки замовляльного слова, адже саме в замовляннях знайшла яскраве відбиття одна з основоположних функцій мови – сугестивно-магічна.

Найсучасніше узагальнення ідей і публікацій з проблематики етнолінгвістичної інтерпретації міфології в проекції на архаїчні магічні фольклорні тексти – епос, замовляння та загадки – запропонувала А. С. Слухай. Дослідниця розглядає мовну картину світу етносу як об'єктивовану мовними засобами сітку понять і відношень, за допомогою яких у колективній свідомості етносу осмислюються феномени фізичної, психічної і трансцендентної реальностей; у мові найдавніших текстів зафіксовані основні лінгвокультурні параметри мовної картини світу етносу, зокрема міф як історично перша форма діалогу людини з Космосом і система знання про закони його функціонування [7, с. 4].

Досліджуючи замовляння та найпоширеніші серед населення види хвороб, описуючи способи їх лікування, В. Фісун наголошує на тому, що, «залишаючись дітьми природи, українці асимілювали замовляння з християнськими догмами і створили яскраву та завершену народну магічну поезію, що не залишає до себе байдужим жодного дослідника духовності і культури України» [6, с. 3].

Мета нашої статті – розглянути питання відбиття в замовляннях основних міфологічних уявлень – про світоустрій всесвіту, про простір і час. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: дослідити функціонування міфологічного концепту як основної категорії для опису лексики замовляння; проаналізувати мовні засоби вираження та лексико-семантичну структуру міфологічного концепту; розглянути особливості жанру замовляння, джерела якого фіксують і зберігають зміни в сприйнятті світу предками сучасних

слов'ян; визначити магічну функцію мови та її реалізацію в текстах замовлянь.

Приклади подаємо в тих формах і мікроконтекстах, у яких вони засвідчені в замовляннях.

Основною категорією для опису лексики замовляння вважаємо міфологічний концепт – текстову й ситуативну мовленнєво реалізовану семантику архетипу у фольклорному творі. Міфологічний концепт як основна одиниця замовляльних текстів є багатошаровим утворенням, що поєднує названі аспекти: прагматику, естетику, магічність, символізм. Жанр замовляння, джерела якого перебувають у далекій давнині, палеоліті, зафіксував і зберіг зміни у сприйнятті світу предками сучасних слов'ян. Аналіз лексико-семантичної структури кожного міфологічного концепту дозволяє розсунути рамки сучасного сприйняття слів.

У лексико-семантичній структурі міфологічного концепту виділяється щонайменше п'ять рівнів: основне поняття – ядро лексико-семантичної структури міфологічного концепту; етимологія – «історія» лексичного й семантичного планів; контекст – лексичні й семантичні зв'язки з іншими словами; формульність – здатність утворювати сталі словосполучення нерозкладні за змістом – так звані фольклорні ідіоми; співвідношення конкретного міфологічного концепту із семантикою архетипу.

Наприклад, *вітер* (рух потоку повітря в горизонтальному напрямку) – у народних уявленнях демонічна істота. За одним українським повір'ям, вітер – це маленька змія, яка живе такою сім років, наступні сім років вона стає великою змією, а в останні сім років – страшним змієм [3, с. 78]. Могутність вітру, його руйнівна або благодотворна сила викликала необхідність «кормити» його і навіть приносити жертви; вітри поділяються на «добрі» (наприклад, «святе повітря» – сприятливий, попутний вітер) і на «злі», найбільш яскравим утіленням яких є вихор [3, с. 78]. Ось у такому замовлянні функціують *злетворні вітри*: *Ісус Христос Спаситель, спаси і сохрани / Нарожденного, хрещеного (Трохима) / У дорозі, в праці, в любові, / від усякого горя, мук, / Страждань, бідувань, / Від усяких клопотів, скорботів, / Від усяких ножів, мечів, / Від усяких мимоходів, переходів, / Від усяких ляків, переляків, / Від усяких хвороб, / Від злетворних вітрів: / Їх є сімдесят сім – летючі й біжучі. / Спаси і сохрани (Трохима)! / Святі анголи, тілохранителі, / Охороняйте його тіло й душу!* [2, с. 32].

Вітри мешкають у глухих лісах, на безлюдних островах, «по другу сторону моря», на високих горах, у печерах, ямах, проваллях та ін.; за народними віруваннями, вітрів багато, але головних – чотири; «вони сидять по кутках землі», старшого з них звати «отаман вихорів» [3, с. 78]. Міфологічні уявлення про простір реалізуються у замовляннях за допомогою різних лексем, а також словосполучення *де вітер не віє*, як-от:

*Виходь, всяка болість із людини: / З кості, з жил, із сугав, / З крові, з штигу. / Де вітер не віє, / Де сонце не гріє, / Де глас Божий не заходить, / Де престоли не стоять, / Де дзвони не дзвонять, / Де собака не бреше, / Де дівка коси не чеше – / Там вам волю мати / Піском пересипати, / Очеретом махати, / Мир не займати, / Дуби крутити, ламати, / Листя обсипати, / Дуплами ставати, / Коріння виривати, / А мир горя не буде мати і знати [2, с. 17], а ще в замовлянні перелогів, напр.: Я вас не насилаю, но ізсихаю, не насилаю на християнській скот, а на мха, на болота, на крутії берега, на жовтії піски: там кури не співали, гуси не кричали, собаки не брехали, **вітер не віє**, і християнський голос не заходить [2, с. 98].*

*Вітер виконує певну дію: розвіває, сушить, разносить, повіває, як-от: Виймай, змія, своє гостре жало, і як виймеш, то піду до Кузьми і Дем'яна, то Кузьма і Дем'ян і сам Господь пошле на тебе грім і блискавку: грім уб'є, блискавка спалить і пил **вітром** по полю **розвіє** [2, с. 281]; Ой чи не в того лукомор'я зелена лоза! Зелена лозу **вітер сушить, вітер сушить**, листи **разносить**: один листочок у море впав; другий листочок до сердечка припав, третьому листочку рану лічити, рану керувати! [2, с. 287]; Лишаю, лишаю, я тебе з гноєм змішаю, свині розриють, кури розклюють, сонечко пригріє, **вітер повіє**, а ти засохнеш [2, с. 175].*

У замовляннях лексема *вітер* входить до складу сталих висловів, наприклад *буйний вітер*: *Повій, **вітре буйний**, / Та зжени з цього бидла / Логи й перелогі, / Вітряніі, буйвоніі, / Подумані, помисляні [2, с. 100]; **Буйні вітри!** Візьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть її за окіян-море, за теплі води, за круті гори, за жовті піски, щоб він там розтав, і пропав нині, прісно і во віки віков, амініь. Амініь, амініь, амініь! [2, с. 297], функціуючи в ролі звертання.*

Часто лексема *вітер* уживається в порівняльних конструкціях, як-от у замовлянні граду: *Йди, рознесися, як **вітер по світі!** [2, с. 299] та волосу: Розійдися, розтечися, як **вітер у полі**, як хвиля по воді, так у молитвованого, книжного, миром-мированого раба Божого (...) волос зійде [2, с. 173].*

У замовлянні переляку *вітер* є джерелом хвороби, напр.: **Вихрове, вітряне**, подумане, погадане, прислане, приспане, а тут тобі не стояти, паросів не пускати, червоної крові не ссати [2, с. 34]. Переполох також буває *вітряний*: *Ти переполох зляканий, ти переполох переляканий, **вітряний**, водяний-вогненний, чоловічий, жіночий, дівочий, парубочий, хлоп'ячий, скотячий, собачий, гадючий, звірячий, птича чий, насланий, присланий, промовлений, приговорений [2, с. 35], а ще віяний і перевіяний: Де ти взявся? Чого ти сюди, паршивий, вбрався? Чи ти є ранішній, чи напівранішній, чи денний, чи полуденний, чи вечірній, чи північний, чи заспаний, чи занедбаний, чи заклятий, чи проклятий, чи знайдений, чи ти*

насланий, чи вступ'яний, чи **віяний**, чи **перевіяний**? [2, с. 37], а пристріт – вітровий: «Покинь, Матір Божя, сидить, книги читає, да ходім рабу божому пристріт шептати, – подуманий, погаданий, заспаний, загуляний і **вітровий**» [2, с. 50].

У шептанні від пристріту, пропасниці, лихоманки міфологема *вітер* є засобом знешкодження хвороби, як-от: *Бо тут тобі не стояти, часу не теряти, кості не ламати, крові не розливати, руса волоса не в'ялити, світлик очей не сліпити; піди собі тихенько і легенько з хати димом, а з двора з **вітром**; од твоїх рук, од твоїх очей, од твоїх плечей і од сімдесяти суставів* [2, с. 40].

Функціуючи у прикладкових конструкціях, лексема *вітер* утворює семантичні паралелі *ляк-переляк – вітер-сквозняк* у замовлянні на кшталт: *Бо ти, ляк-переляк, бо ти, **вітер-сквозняк**, і я тебе прошу, і я тебе молю, і я тебе вимовляю, на жовток, на білок тебе викликаю* [2, с. 304].

Основне композиційне навантаження у просторі замовляльного тексту несуть міфотопоніми – *море-окіян, острів Буян*. Океан представляється символом первісного моря, водної стихії. «Ідея острова – у його іншості: оточений водою, струменями острів (*струміль: про-стров*, порівн. рівнозначне діалектне *про-струм*) на противагу материку інше місце, це носій іншого, особливого, виняткового; тема острова перегукується з темою іншої країни, іноземного», ширше – іншого простору, світу [1, с. 228–255].

Міфотопоніми є виразниками основних міфологічних уявлень – про світоустрій всесвіту, як-от: *На морі-окіянні, на острові Буяні, там лежить колода, а в той колоді – три цариці, три зміїці: одна Софія, другая Половія, третя Домникія* [2, с. 286]. Поряд з лексемами *море, океан, острів Буян* часто функціують *дуб, три стовпи, білокамінні палати, столи, судді, залізні ключі, білоріз-камінь*, наприклад у замовлянні справедливого суду: *Ой на морі, на окіянні, на острові, на Буяні, стоїть дуб, а на тім дубу стоять три стовпи дубовіє і на тіх стовпах білі білокамінні палати, а в тіх палатах стоять столи тесовіє, позастилані, а за тими столами сидять судді, а хто ж буде мене у цім суді судити, то той же буде із мене кров пити. Я цей суд опровергаю, заключаю і замикаю в сімдесят ключів залізних і в **окіян-море**, під **білоріз-камінь** ключі закидаю, а хто ж тії ключі достане, то той мені, рабі Божій (такій-то чи такому-то), в цім суді супротивником стане* [2, с. 327].

У замовляннях проводяться паралелі між лексемами *киян-море* та *раною*, які образно «зашиває» Божя Мати, напр.: *Шила Божя Мати **киян-море** / золотою голкою, шовковою ниткою, / у раби Божої (...) рану зашивала, / кров замовляла* [2, с. 92]. При різачці замовляють так: *Встану я, раба Божя, раненько, помолюся Богу і поблагословляюся, піду в двері, а з дверей у ворота, вийду на дорогу, піду до **океану-моря**. На **океані-морі***

пливе рокитовий куц, там сидять Петро, Павло, Микола, Кузьма, Дам'ян, Ілля пророк і Григорій Побідоносець [2, с. 111].

Головними відлякувальними засобами стають предмети з репутацією очисних засобів: вогонь, вода, земля, камінь [4, с. 243], як-от, *море (вода): Годі, ляку, в голові стояти, у грудях і в животі, у плечах і в руках, і в ногах годі стояти, іди на море потопати. На морі потопай і на дно осідай* [6, с. 21].

Деякою мірою в замовляннях можна вбачати й есхатологічні мотиви, бо йдеться про те, що біль може з'явитися лише тоді, коли повністю порушиться космічний порядок [4, с. 243]. Для прикладу наведемо текст такого замовляння: *Місяць у небі, кит-риба в окіяні, дуб на землі. Як оці три брати зійдуться, то тоді у раба Божого Івана зуби будуть боліти* [5, с. 45].

Міфологічною субстанцією, наділеною сакральними властивостями, є *камінь*. Морський пейзаж, гори, на яких діють суб'єкти-посередники замовляльних текстів – екзотичний рельєф для слов'ян, через те переосмислений як міфологічний. Рельєф імовірної прабатьківщини слов'ян знайшов відбиття в локативних характеристиках замовляльного простору. Апелятивні номінації (*чисте поле*) мають здатність композиційно організовувати замовляння. Розряди фітонімів та зоонімів становлять особливий інтерес у плані контамінації зовсім різнорідних явищ. Одиниці часу в замовляннях гранично абстрактні, передають значення позачасовості й мегачасовості: – *На всяке врем'я, на всякий час / Поклоняємося до землі з благим словом* [2, с. 25]; *І в другий раз, і в Божий час: Господи, помози на всякоє время і на всякий час* [2, с. 52]; *Першим разом, / Господнім часом* [2, с. 146]; *Першим разом, лучшим часом, за Божою поміччу, за Божим благословенням...* [2, с. 185]; *Господи Боже! Прийми молитву в цей час, / Яко сам себе приймаєш, / Душу просвіти, тіло очисти / Від всякої хвороби, як сам святий* [2, с. 26].

Добір функційних предметів і атрибутів у замовляннях не випадковий, а обумовлений прагматичною метою суб'єкта (у цьому випадку творця або користувача) замовляльного тексту (наприклад, замовляння військові – *види зброї*; замовляння любовні – *ніч*; замовляння від витікання крові – *нитка* (зашивати рану) тощо). Первісні посередники замовлянь – берегині й вампіри – не збереглися в текстах. Їхні функції перейшли до святих і проявів нечистої сили.

Єдність лексичного фонду східнослов'янських замовлянь відчутна не тільки в апелятивах, але й у власних іменах, що акумулює роль у цьому імен християнських святих, найменувань місць, священних для християнства, єдині імена перших правителів слов'ян – князя Володимира, княгині Ольги. У замовляннях різної тематики вони

зберігають значення обраності, первинності, царственості. Це історично мотивовані образи, спільні для всіх східних слов'ян.

Замовляння як одна з форм регулятивного спілкування в традиційному суспільстві є яскравими зразками відбиття магії та прояву сугестії. Вплив цієї форми регулюючого спілкування поширюється й на інші форми, основною метою яких є вплив або зміна яких-небудь установок: це можуть бути як тексти жанрів усної народної творчості, наприклад колискові пісні, так і сучасні, такі як інформаційне повідомлення, реклама й ін.

Отже, в замовляннях виявляються основні міфологічні уявлення про світоустрій всесвіту, простір і час. Основною категорією для опису лексики замовляння є міфологічний концепт, що виражає семантику архетипу в замовлянні. Важливе композиційне навантаження у просторі замовляльного тексту несуть міфотопоніми, а одиниці часу передають значення позачасовості. Магічна (або сугестивно-магічна) функція мови як різновид регулятивної функції закономірна й обов'язкова не тільки для сугестивно-магічних текстів, але й для всякого спілкування взагалі. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні типології предикатів у текстах замовлянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Айрапетян, В. Э. Из заметок толкователя / В. Э. Айрапетян // Славянское и балканское языкознание. Структура малых фольклорных текстов. – М. : Наука, 1993. – С. 228–255.
2. Ви, зорі-зориці...Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
3. Войтович, В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
4. Давидюк, В. Первісна міфологія українського фольклору / В. Давидюк. – Луцьк, 2007. – 296 с.
5. Замовляння / упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренка. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с.
6. Словесна магія українців / упоряд. В. Фісун. – К. : Вид-во «Бібліотека українця», 1998. – 103 с.
7. Слухай, А. С. Етнічний міф в образних парадигмах давньоанглійських епіко-міфологічних текстів / А. С. Слухай. – К. : ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2012. – 254 с.

Стаття надійшла 14.03.2017 року